

עולים ומהגרים

מסה על העליה החמישית. פורסמה בגיליון חד-פעמי של "דבר" שיצא-לאור על ידי "הארץ"

ביום-הכיפורים תשס"ד, 24 בספטמבר 2004.

1

כשמדברים על "חברת ההגירה" הישראלית, מתכוונים בדרך-כלל לבעיה העדתית. האשכנזים הם ה"ותיקים", כל השאר – "מהגרים", מיוצאי ארצות-ערב עד הרוסים והאתיופים. אין בתיאור זה אבחנה בין מרוקאים לעיראקים, בין פולנים להונגרים. כוחו בפשטותו. הוא מצייר ביד בוטחת קן-שבר עדתי, החוצה את ציר-הזמן ב-1950. מפתה לחלק כך את המאה העשרים בדיוק באמצעה, כמו שחוצים תפוח-עץ. מפתה לחלק את החברה הישראלית מרובת העדות ל"אשכנזים" מול "מזרחים". אבל תיאור כל כך סימטרי לא יכול להיות נכון. ב-1932 היגרו לפלשתינה כעשרת-אלפים יהודים מאירופה. בישיבת מועצת מפא"י, שהתכנסה ב-19.1.33, אמר בן-גוריון שהציונות "הפכה בן-לילה מתנועת חלוצים, יחידי סגולה, שעלו לארץ מתוך חזון ואמונה, לתנועה רחבה של מבקשי הצלה, תנועת מהגרים המונית". לא כמות המהגרים גרמה לו לומר זאת; עשרת-אלפים איש אינם המון-אדם, ובן-גוריון זכר שנים בהן עלו הרבה יותר – בעיקר את 1925, שבה עלו כמעט 35 אלף איש. אבל עשרת-אלפים העולים החדשים לא "עלו לארץ מתוך חזון ואמונה". הם לא עלו, הם היגרו. בן-גוריון רצה עולים.

אחד-עשר יום אחר-כך, ב-30.1.33, הושבע היטלר לקנצלר, ומיום שהושבע עד שפלש לפולין היגרו לפלשתינה 190 אלף איש. מ-1880 עד 1920 עלו לארץ-ישראל כ-80 אלף איש; מ-1920 עד 1930 עלו לארץ-ישראל קרוב ל-100 אלף איש. והנה, ב-1935, פולטות הספינות 65 אלף איש: יותר מכל עולי העליה הראשונה, יותר מכל עולי העליה הרביעית, כמעט כפליים מעולי העליה השנייה או מעולי העליה השלישית, תוך שנה. בגלל גלי-העזיבות בעשורים הקודמים היה מספר הוותיקים, סביב 1930, כ-150 אלף איש בסך הכל. 150 אלף, שקלטו 200 אלף.

מי היו המהגרים? 80 אחוז מזרח-אירופים (פולנים בעיקר) ו-20 אחוז יקים. היקים היו בורגנים משכילים, בעלי תארים ומקצועות חופשיים. הפולנים, לעומתם, היו זעיר-בורגנים, חנוונים שסגרו חנות-מכולת בלודג' ופתחו אותה עכשיו בתל-אביב או בחיפה. היו גם יקים פשוטים ופולנים מלומדים, והיו מהגרים מקרב שתי העדות שהלכו להתיישב בקיבוצים ובמושבים. אבל באופן כללי הורכב גל-ההגירה משתי עדות בורגניות מובחנות למדי: עדה של מומחים ועדה של פקחים.

המדינה שבדרך נזקקה לבורגנים. היא נזקקה למומחים ונזקקה לפקחים, שהרי בלי מומחים מי יקים תשתיות, ובלי אנשי-מסחר פקחים מי יניע את המשק. העליה החמישית יצרה גאות ("פרוספריטי") והזריקה ליישוב עירוי של יזמות. אבל בגלל בורגנותה היא איימה על עולמם הציוני-החלוצי של מנהיגי הישוב. הציונות לא התמצתה בנטישת הגולה, לדידם של מנהיגי העליות הקודמות. היא כללה, לדידם, את שלילת הגולה: את שלילת הפרנסה שאינה עבודה. ה"יהודי החדש" היה יצרן, לא סוחר. "כייבוש העבודה" היה קידוש העבודה.

לא שהיו רק חלוצים בעליות הקודמות. רוב העולים, כל השנים, היו זעיר-בורגנים. כפי שהראה גור אלרואי בספרו "אימיגרנטים", כללה העליה השנייה מספר זעום של חלוצים אידיאליסטים (בין אלף לאלפיים), בשעה שכל השאר היו חפים מאידיאלים והיגרו לכאן כשם שמיליון אחרים היגרו מתוך אותן סיבות (פוגרומים, רעב) אל הגולדענע מדינה שמעבר לאוקיינוס. הוא הדין במספרם של חלוצי שנות העשרים בהשוואה לרבות הבורגנים-האימיגרנטים שהגיעו איתם בעליה השלישית ובעליה הרביעית; אך המיעוט היה הדגם. הטיפוס הנורמטיבי – הראוי, לא המצוי – היה של "מגשים" שבא "לבנות ולהיבנות" כאן: לבנות ישובים וחברה יצרנית ותרבות עברית, על-פי תפיסת תנועת-העבודה; לבנות חוסן נפשי, גופני וצבאי, גאווה לאומית ומסירות למולדת, על-פי תפיסת ז'בוטינסקי; על כל פנים, לבנות.

"התקווה לגאולת ארצנו, ליישובה ולשחרור האדם העובד עליה, לא תתגשם ואין לה שום אפשרות להתגשם בלי אותם האישים, אנשי הרצון מבקשי הגדולות, מחפשי גאולה ומרחב לכוחותיהם המתפרצים, חושקי החיים ועובדים מתוך אהבה", כתב ברל צ'לסון ב-1922. הוא ניסה להיות פועל בשנותיו הראשונות כאן, וגם כשהבין שזה לא בשבילו, הוא המשיך להגדיר את עצמו כ"פועל". אולי ניסה להשקיט את נקיפות מצפוננו על כשלונו כחלוץ בעליה השנייה, ואולי סבר שגם חלוץ-תרבות הוא "פועל", שהרי עורך "דבר" הוא יצרן לכל דבר; כך או אחרת, הוא נשאר "פועל" על-פי הגדרתו, והוא ביטא כך את האתוס ששלט ביישוב שלושים שנה, עד שהגיעו מהגרי שנות השלושים.

הפולנים והיקים של העליה החמישית לא היו יצרנים ברובם המכריע, רובם גם לא הגיעו ממניע ציוני, ובשונה מקודמיהם המהגרים-בורגנים, הם לא תפסו את החלוץ כעמוד-הענן ההולך לפניהם במדבר האזיאטי. יצר- החיים, לא צו-קריאה רעיוני, הביא אותם אל ארץ-המקלט המנדטורית. הפיצול הסוציולוגי של שנות השלושים לא היה עדתי, אלא פנים-אשכנזי. הפולנים-החלוצים מסוגו של בן-גוריון, שעלו לכאן כדי להיוולד כאן מחדש, לא דמו לפולנים שהיגרו כדי לשרוד; היקים שעלו לכאן בשנות העשרים מתוך להט ציוני (גרשם שלום, ארתור רופין) היו שונים בנשמתם, גם אם לא בתרבותם, מהיקים שהגיעו בערכו של ליל-הבדולח.

2

האם ההגירה הזאת חיזקה את הישוב, או דיללה את זהותו ודילדלה את רוחו? השאלה מתחדדת לנוכח העובדה שהגירה זו התרחשה באותה תקופה עצמה שבה גובשו והתעצמו שתי תנועות-הוותיקים – תנועת-העבודה והתנועה הרוויזיוניסטית. ב-1930 נולדה מפא"י של בן-גוריון מזיווגן של שתי תנועות-הפועלים העיקריות, "אחדות העבודה" ו"הפועל הצעיר". באותה שנה הקימו אקטיביסטים אנטי-בריטים את "ברית הבריונים" (אב"א אחימאיר ושות"), ובבית"ר הוקמו פלוגות-עבודה חלוציות: קומונות (!) של מפריחי שממות הארץ, שנטעו מאהלים בגליל ובשומרון ברוח "גדוד העבודה" של העליה השלישית. שנה אחר-כך, בבאזל, כבשו צירי מפא"י את רוב עמדות-השליטה בהסתדרות הציונית (ז'בוטינסקי קרע לאות-מחאה את כרטיס-חברותו לעיני שאר הצירים), ובבחירות לאסיפת הנבחרים השלישית, שנערכו בישוב באותה השנה, זכתה מפא"י ב-40 אחוז (הצה"ר, ב-20). אך למרות תבוסתם בזירה הפוליטית, התעצמו הרוויזיוניסטים באותה השנה בזירה הארגונית המקומית והעולמית; עכשיו היה להם ארגון צבאי מקביל ל"הגנה" ("ההגנה הלאומית", אמו של האצ"ל), ובדנציג נערך הכינוס העולמי הראשון של בית"ר, ונכתב מצעה. ב-33' היתה תנועת-העבודה למנהיגת התנועה הציונית העולמית: בקונגרס הציוני שנערך אז בפראג איישה מפא"י כמעט חצי מתפקידי ההנהלה. שנתיים אחר-כך נבחר בן-גוריון ליושב-ראש הנהלת הסוכנות בירושלים, וכך, בשיאה של העליה החמישית, באוגוסט 1935, השלים הקונגרס הציוני ה-19, שנערך בלוצרן, את תהליך-השתלטותה של תנועת-העבודה על המפעל הציוני. התנועה הרוויזיוניסטית הגיבה על כך בהקמת "הסתדרות העובדים הלאומית" ובהקמת "הסתדרות ציונית חדשה": היא תרגמה כל תבוסה להתעצמות ארגונית. בכינוס העולמי השני של בית"ר (קראקוב, 1935) נקבע ה"נדר הביתי"רי", שכלל בין השאר ערכים כמו "הכשרה צבאית", "הדר" ו"ציונות". בית"ר גדלה פי חמישה במהלך שנות השלושים. 20 אלף צעירים נמנו על שורותיה בתחילת העשור; בסופו – 100 אלף. מבחינת הוותיקים, אפוא, היו שנות השלושים שנים עזות מאין-כמותן מבחינה רעיונית; שנים של מאבק חסר-פשרות, נסער מאוד, אלים מילולית (ולא אחת, גופנית), על הגדרת המטרות של המפעל הציוני. אך בד בבד, שנות השלושים הפכו את כל המאבק הזה לקרב-תרנגולים בין ותיקים לוותיקים, שבו צפו בתימהון 200 אלף מהגרים. רצח ארלוזורוב והעמדתם-למשפט של שלושת הרוויזיוניסטים שנחשדו ברציחתו, קטטות-הרחוב התכופות בין מפא"יניקים לרוויזיוניסטים, פרישת הרוויזיוניסטים מהסתדרות-הפועלים, מההסדרות הציונית ומארגון "ההגנה", נסיון-הנפל הלונדוני של בן-גוריון וז'בוטינסקי להגיע לשלום-בית בין שני המחנות – כל התגרה הזאת שיקפה רק את עולם-הוותיקים: את הציבור הציוני המשולהב, המקוטב, שריגושו לא ריגשו את העולים החדשים.

לכן ראוי להתעכב על שנת-הציר של העשור, שבה הרקיעו בו-זמנית ההגירה והתגרה. 1935 היתה השנה שבה קיבלה ההגירה הבורגנית גילום פוליטי, בדמות שתי מפלגות של "ציונים כלליים": "ציונים כלליים א" בהנהגת חיים וייצמן, ו"ציונים כלליים ב" בהנהגת חיים בוגרשוב, מנחם אוסישקין ובן-ציון מוסינזון. במלים אחרות, זו השנה שבה הפכו הבורגנים מרוב דומם לרוב תובע-הכרה. באוגוסט, כאמור, נערך בלוצרן הקונגרס הציוני שהמליך את בן-גוריון; ברל, שנאם באותו הקונגרס, ודאי הפתיע את שומעיו בנימתו הקודרת. גל-ההגירה היה בשיא תנופתו, תנועת-העבודה היתה בשיא תנופתה, וברל תפס שאלו שתי תנופות סותרות. "הבאים אלינו", אמר לצירי הקונגרס, "אינם יהודים מלאים וגדושים תרבות עברית, שעליהם הטיל אחד-העם את יהבו, כי אם יהודים פליטי חרב, פליטי פרעות, פליטי דלדול, 'נשרפים', נרדפים ועקורים – עקורים לא רק מזכויותיהם וממעמדם הכלכלי והחברתי, כי אם עקורים גם משורשי התרבות הלאומית – ועם היהודים הנשרפים והעקורים הללו אנחנו מצוים לבנות את ארץ-ישראל. ושאלתנו הלוהטת היא: כיצד נעשה אותם לעם?"

3

התעצמותו של המרכז הציוני-הכללי, הליברלי-בורגני-אזרחי-פרוגרסיבי, נתנה את אותותיה בזירה התקשורתית. ב-1936 נרכש עיתון "הארץ" על-ידי זלמן שוקן (שעלה שנתיים קודם), והפך מעיתון של בורגנים יוצאי רוסיה לעיתון של בורגנים פליטי הרייך השלישי. באותה שנה היגר לפלשתינה עוד יקה – עזריאל

קרליבך, עיתונאי יליד לייפציג. רק הגיע, ומיד הצטרף ל"הארץ". כעבור שלוש שנים הקים עיתון מתחרה, בורגני-ימני, "ידיעות אחרונות", שכותביו היו רובם רוויזיוניסטים מתונים. (אחרי 15 שנה הקים את "מעריב", ויצר כך תחרות בין שלושה עיתונים בורגניים-פרטיים במימונם ובאופיים - תחרות המתנהלת, כידוע, עד היום). היקים שכתבו ב"הארץ" של שוקן והיקים, הפולנים, ההונגרים והיוגוסלבים שכתבו ב"ידיעות אחרונות" של קרליבך, פנו אל הקהל הציוני-הכללי שנבנה ממהגרי העליה החמישית. "הארץ" הציג קו יוני-מדינית, "ידיעות אחרונות" הציג קו די נוצי, אבל "הארץ" לא היה עיתון-שמאל מפלגתי, ו"ידיעות אחרונות" לא היה עיתון-ימין; שני העיתונים נגסו בסוף שנות השלושים בעיתוני-המפלגות של ותיקי הישוב - הן ב"דבר", עיתונה של הסתדרות הפועלים, והן ב"הירדן", עיתון הרוויזיוניסטים.

גם בזירה הספרותית עלה כוחו של המרכז. ביאליק (ציוני-כללי, תומך מוצהר של וייצמן) מת ב-1934, ובאותה שנה התחילה הקריירה של יורשו. האבל שסחף את היישוב עם מות ביאליק הכניס תחת כנפו את הימין ואת השמאל, ובין השמאל לימין, מעל דפי "הארץ", דרך כוכבו של היורש, אלתרמן. רק אחרי תשע שנים עבר אלתרמן ל"דבר" (אחרי שברל התפטר מעריכת העיתון), וכשעבר ל"דבר" כבר היו מאחוריו שני ספריו הראשונים (והטובים ביותר), "כוכבים בחוץ" ו"שמחת עניים". שיריו התל-אביביים התאימו ל"הארץ"; באירוניה אלגנטית, בשיק פאריזאי, הצליח אלתרמן ללכוד פיסות-הווי עירוניות משולחנו הקבוע ב"שלג הלבנון" - בית-הקפה שבו ישב וקרא עיתונים והגיב עליהם בשירי-אקטואליה. אירופה של מוסוליני, של צ'מברליין, של היטלר, נבללה בשיריו - שירי "העת והעיתון" - בסיטואציות ודמויות מהימיום התל-אביבי; החרדה לגורלם של הישוב והעולם נבללה בשנינות חנינית, מטופחת. הוא היה עירוני מכף רגל עד ראש, אירופאי-מודרני כמו הרצל וז'בוטינסקי, לא עברי-מקראי כמו בן-גוריון או אצ"ג. מדורו ב"הארץ" נקרא "רגעים": הוא היה איש ההווה והוא היה איש העולם, תושב טבעי של עיר-נמל המתאכלסת מהגרים. כשנדע

לישוב על השואה, הוא כתב:

שינה שינדל שלי, יורד שלג לבן.

אין אדם. כולם תמו. הביני.

טוביה מת

ומת מוטל בן פסי החזן.

מת האיש היקר הדוד פני.

העולם היידישאי שהושמד מדבר כאן מפי מנחם-מנדל של שלום עליכם. זו שלילה של שלילת-הגלות הבן-גוריונית. הניגון היהודי שנחת לשווא חוזר כשזהותך שוב נפקחת לאורך: השלג הלבן יורד על "שלג הלבנון", היידיש המתה-החיה חוזרת, במקום החלוץ שנשט את בית-אביו חוזר הילד שהתייתם מאביו החזן, ובמקום כל ה"איזמים" של האידיאולוגיות הגדולות חוזר האיש הפרטי, היקר, הדוד פני.

עד קצווי העצב, עד עינות הליל,

ברחובות ברזל ריקים וארוכים,

אלוהי ציוני שאת לעוללך,

מעונוי הרב, שקדים וצימוקים.

שקדים וצימוקים כמו בשירים של איציק מאנגער, רחובות ברזל ריקים וארוכים, אירופאים - וכך הוא כתב עוד לפני השואה. העולם של "כוכבים בחוץ", עולם של יערות, של פונדקים, של ברקים, ערי-מסחר ומרכבות, הוא עולמו של מהגר, לא של חלוץ עברי שזוף. אף שעבר ל"דבר" ב-43', אף שהצביע למפא"י והתחכך בבן-גוריון, הציונות שלו היתה הציונות הכללית. הוא דיבר מן המרכז ואליו, כמו ביאליק, ולכן ירש אותו כ"משורר הלאומי".

מן המרכז ואליו כתב גם עגנון. המראתו של עגנון למעמד סופר קאנוני התרחשה, לא בכדי, במהלך שנות השלושים. בעשור הזה פרץ עגנון אל-עבר הרומן ("הכנסת כלה", "סיפור פשוט", "אורח נטה ללון"), ובין 32' ל-35' - בעוד גל-ההגירה מתגבר אל שיאו - כינס שוקן את סיפוריו לששה כרכים סדורים. מה ששת סדרי המשנה בדורם, כך ששת כרכיו של עגנון בדורם: בארונות-הספרים נוצר "מדף כתבי עגנון", שיקן הוד שמכותי השמור לקלסיקנים. כבן-חסות של שוקן וחבר קרוב של ברל, פירסם עגנון ב"הארץ" וב"דבר" לסירוגין, ונשמר לנפשו משיוך מפלגתי. היו לו חברים בקיבוצים ובמושבים, היו לו חברים דתיים וחרדים, היו לו חברים בין הפרופסורים היקים, והוא נע בין כולם כציוני-כללי ניוון, כפי שנע בגיל עשרים בין הרב קוק לברנר, כשגר לידם בשכונת נווה-צדק.

העורך הספרותי של "דבר", דב סדן, רומם את עגנון במאמרים וממארים, ובשנות הארבעים חבר אליו קורצווייל, שרומם את עגנון במאמריו ב"הארץ". שני המבקרים היו אוסטרו-הונגרים. סדן, כמו עגנון, היה גאליציאני. קורצווייל, הצ'כי, חניך תרבות גרמניה, יהודי שומר-מצוות שהוסמך לרבנות, עשה דוקטורט באוניברסיטת פונקפורט והיגר לפלשתינה ב-1939. שני מבקרי הספרות הבכירים של הישוב היו אפוא "יהודים ישנים", כמו עגנון: יהודים מרכז-אירופים, רב-לשוניים, נטועים עד צוואר במורשה היהודית, שרוממו סופר דתי, גלותי בתכניו.

הנה כי כן, ב-1935 התנגשו שני עולמות יהודיים בפלשתינה. בבתי-הקולנוע של תל-אביב הוקרנו אז סרטים ציוניים על גאולת האדם, גאולת האדמה וגאולת האומה, כגון הסרט "אדמה" בכימויו של הלמר לרסקי, הסרט

התיעודי "לחיים חדשים" והסרט העברי המדבר הראשון, "זאת היא הארץ" של ברוך אגדתי (אביגדור המאירי כתב את התסריט); מירושלים ותל-אביב עד לוצרן ודנציג הזיוזו בן-גוריון וז'בוטינסקי גייסות של מדריכים וחניכים, שליחים ושלוחים; בעמקים הצפוניים ובגלילות אחרים הוקמו כפרים וקיבוצים והתרחבו הקיימים; הסתדרות-הפועלים ריכזה עוצמה של ממשלה – ובקיצור, ה"הגשמה" הוגשמה להפליא – כשבאותה שנה עצמה מלאה הארץ מהגרים, הוקמו שתי מפלגות הציונים-הכלליים, הנציב העליון כפה על תל-אביב ראש-עיריה מהציונים-הכלליים (ישראל רוקח), ובלבו של המרכז הבורגני העולה נוסד "מוסד ביאליק", הושלמה סדרת עגנון והודפס ספר-שיריה הראשון של לאה גולדברג, שעלתה לפלשתניה זה-עתה (כלומר, היגרה). ברל העריך את ביאליק ועגנון. על יחסו לאלתרמן חלוקים החוקרים. "אלתרמן זכה להוקרתו הרבה", כתבה אניטה שפירא ("ברל", 1980, עמ' 651); "ברל סלד משירתו של אלתרמן", כתב דן מירון ("נוגע בדבר", 1991, עמ' 76). אין ספק, מכל מקום, שברל הכיר בכריזמה השירית העצומה של אלתרמן (אינך סולד מנמושות: הם לא שווים את הסלידה), והכרה זו התנגשה בהשקפת-עולמו. אם שלושת היוצרים החשובים ביותר בספרות העברית לא היו סוציאליסטים; אם שלושתם השתייכו, להלכה או למעשה, לצינונות הכללית של המרכז הליברלי; אם תנועת-העבודה לא הצליחה להצמיח משורר או סופר בשיעור-קומתם – הרי שלא הצינונות החלוצית, ה"מגשימה", אחזה במושכות התרבות העברית, אלא אותה ציונות לא חלבית ולא בשרית שתוגברה בהגירת שנות השלושים ההמונית.

זה היה קו-השבר הפנים-אשכנזי שעליו דיבר ברל כשנאם בלוצרן. הצינונות של בני-דורו הסוציאליסטים והרוויזיוניסטים היתה משימתית, שאפתנית ותובענית; היא ניהלה מאבק על הגדרת המשימות, אך לא על עצם התביעה להגשמה משימתית. מבין 200 אלף מהגרי שנות השלושים היו רק מעטים שהזדהו עם התביעה הזאת. רובם רצו לחיות, ואם אפשר – גם ליהנות קצת. הם רצו חיים נורמליים, כלומר בורגניים. לא משימות תיקון-עולם, לא שתי גדות לירדן, לא מצעדי 1 במאי, לא השבעות בתל-חי; חיים אורחיים, שגרתיים, עם טאץ' אירופי.

ב-1925 נועץ ברל בביאליק כשחיפש שם לעיתון-ההסתדרות שהוא יסד. ברל חשב על השם "עם עובד". ביאליק הציע לקרוא לו "דבר". ברל קיבל בהכנעה את עצתו, ושמר בלבו את השם "עם עובד" עד שיסד את הוצאת הספרים ההסתדרותית. בתזכיר שהגיש למועצת ההסתדרות בכ"ט בשבט תש"א, הוא כתב שתכליתה של הוצאת הספרים היא השגת הגמוניה תרבותית-תודעתית. "הגמוניה", כתב, "אינה נקנית על-ידי מכשירי שלטון דווקא. הגמוניה משמעותה: שליטה רוחנית, השפעה מברעת, הליכה-בראש בחיי העם", ולכן יסודה של הוצאת הספרים הוא "פרק במלחמה על ההגמוניה של העובד, של החלוץ, בצינונות". כשיסד את עיתונו לא הרגיש מאויים מציוני-כללי מוצהר כמו ביאליק; להפך; הוא ראה בו בן-ברית והתכבד בעצתו. הוא לא הוטרד אז מכך שביאליק פסל את השם "עם עובד" בגלל סיבה ברורה כשמש: זה היה שם סוציאליסטי, חלוצי-פועלי, וביאליק היה בורגני מעומלן. ("הם נהנים מזיון, האחים הסוחרים", כתב אצ"ג לביאליק בלעג ארסי, ללמדך שרדיקלים מימין, לא רק משמאל, תיעבו בורגנים, ציונים-כלליים). כשפנה אל ביאליק ב-25, בְּטַח ברל בעתידו הפועלי של הישוב, אבל עכשיו, ב-1941, כשהחזיר לחיים את השם "עם עובד", הוא תפס את העניין כמאבק כמעט נואש על הפיכת ה"יהודים הישנים", המהגרים, ל"יהודים חדשים", לחלוצים, לעם עובד.

עשרים שנה אחר-כך, ב-3.4.61, אירח בובר בביתו צעירים בני-קיבוצים וגילגל איתם שיחה על יהדות וצינונות. "התנועה הקיבוצית היתה בראשיתה סלקטיבית", אמר, ואז החיל טענה זו על כל התנועה החלוצית-משימתית. "היתה זו סלקציה של בני-אדם המוכנים, רוצים ומסוגלים לחיות כך. בכך השפיעה התנועה החלוצית על הגולה. היא משכה משיכה מגנטית אותם צעירים שהיו מוכנים לחיות כאן כך. וכך היה עד שהתחילה ההיסטוריה להתערב בדבר: עליית היטלר וכל הכרוך בה. והתחילה עליית המונים ללא סלקציה. ולא היה איש בינינו שהיה מעז לשלול בלבו את עליית המונים. באה ההיסטוריה והרסה את העיקרון הסקלטיבי." אמירה מאלפת, כשהיא באה מפיו של אחד המהגרים – לא כביקורת מבחוץ. בעיצומה של קליטת מאות-אלפי מזרחים, ושבע לפני שנפתח משפט אייכמן, שבו נשמע קולה של שארית-הפליטה – בעיצומה של הצפת המדינה בעקורים, ועל סף היחשפותה לעדויות של ניצולים – טען בובר שהפכנו לחברה של מהגרים לא בשנות החמישים אלא בשנות השלושים. יש לשער שהוא הבין, כפי שהבינו כולם, שעם קליטת המזרחים נכנסה המדינה לעידן כאוב מאוד של מתחים עדתיים, אבל למרות חשיבותה של התפנית העדתית הוא לא ייחס לה את השבר ההיסטורי המכריע שהיטה את המפעל הציוני ממסלולו.

כאבי העקירה מארץ-המוצא, קשיי ההתאקלמות בארץ-המקלט, ההתקיימות ממסחר, שירותים ומלאכה (תרבות-חיים של עצמאים, לא של שכירים מאורגנים), ההיאחזות במשפחה (לא ב"חברה" או ב"אומה"), ההשקעה ביחסים (לא בפרינציפים מופשטים), התשוקה לנורמליות (לא למשימות), תחושת הזרות, מטעני העלבון – כל אלה משותפים למהגרי שנות השלושים, לניצולי השואה ולרוב המזרחים שהגיעו בשנות החמישים והששים. תהום תודעתית – לא תהום עדתית – בין עולם-העולים לבין עולם-המהגרים, נפערה לדורות בעליה החמישית.